

УДК 37.014.523(477)

**ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
СУЧАСНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**
**PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF
MODERN RELIGIOUS EDUCATION IN UKRAINE**

Фуркало В. С.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії та суспільних дисциплін, Уманський
державний педагогічний університет ім. Павла
Тичини (Умань, Україна), e-mail:
1010bios1989@gmail.com

Furcalo V. S.,

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy and Public Disciplines Pavlo
Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman,
Ukraine), e-mail: 1010bios1989@gmail.com

Розглядається проблема розвитку сучасної релігійної освіти в Україні. Автор визначає методологічні засади аналізу проблеми релігійної освіти, здійснює порівняльний аналіз сучасної української практики із існуючими європейськими моделями релігійної освіти, аналізує історичний досвід процесу творення релігійної освіти в Україні, його правові і концептуальні засади. Автор доходить висновку, що вітчизняна модель релігійної освіти є тісно пов'язаною із радянського доктриною «відділення церкви від школи», яка на практиці була частиною політики ізоляції церкви і витиснення її на периферію суспільного життя. Зміни відбуваються украй інерційно. Українська політика і практика щодо релігійної освіти суперечить базовим європейським принципам щодо прав і свобод людини. Творення сумісної із європейською моделі відносин держави і церкви, держави громадянина, щодо релігійної освіти, потребує подальших законодавчих і політичних змін щодо децентралізації освіти і забезпечення рівних прав і свобод громадянина щодо навчання відповідно до власних переконань.

Ключові слова: релігійна освіта, Україна, права людини.

The article deals with a problem of development of religious education in modern Ukraine. The author defines methodological principles regarding analysis of the problem, and provides comparative analysis of contemporary Ukrainian practice concerning existing European models of religious education. We analyze historical experience of the process of creation of religious education in Ukraine, its legal and conceptual foundations. The author concludes that the national Ukrainian model of religious education is closely linked with the Soviet doctrine of the «separation the church from school», which means in practice were part of the policy directed to isolation of the church and pushing it to the periphery of public life. Changes take place very inertial. Ukrainian politics and practice regarding religious education are in conflict with the fundamental European principles of human rights and freedoms. Creation of a European model of relations between the state and the church, the state and the citizen, in area of religious education, requires further legislative and political changes directed to decentralization of education and provision of equal rights and freedoms to all citizens in relation to learning in accordance with their own faith and convictions.

Keywords: religious education, Ukraine, human rights.

Постановка проблеми. Як правило, необхідність релігійної освіти пов'язують із завданнями морального виховання молодого покоління [1], переборення «морально-етичної катастрофи» [2]. Це дійсно так, але її роль і значення виходять поза межі суто виховання молоді. Зараз українське суспільство переживає затяжну трансформацію, пов'язану із глибокими негативними змінами у його соціокультурній сфері, які відбувалися протягом попереднього століття. Хоча від відновлення державної незалежності і демократичного правління вже минуло більш ніж чверть віку, процес дерадянізації виявився важким і розтягнутим у часі. Одним із його аспектів є визначення українського суспільства зі своїм ставленням до суспільної ролі

віри і релігії, зокрема, до вироблення відповідної моделі релігійної освіти у країні. Актуалізації даної проблеми у теперішній час сприяє низка обставин. Це набуття канонічного статусу автокефальною Православною Церквою України, запровадження європейських принципів у шкільну та вищу освіту, перехід до профільного навчання у середніх навчальних закладах та ін.

Історично склалося, що в незалежній Українській державі протягом тривалого часу зберігається властиве радянській ідеології розуміння принципу «відділення церкви від держави, і школи від церкви» надане ще Декретом РНК РСФРР від 20 січня (2 лютого) 1918 р., й закріпленого наступними актами радянської влади. Метою радянського розуміння принципу відділення церкви від держави була суспільна стигматизація і інформаційна ізоляція релігії, перетворення її у своєрідне соціальне «гетто» для суворо обмежених і нечисленних кіл населення. Будь-яка спроба вийти (або увійти) у «гетто» розглядалася як порушення принципу відділення. Цікаво, що формула ленінського Декрету була буквально повтореною у ст.35 Конституції України.

Хоча формальні обмеження на діяльність релігійних конфесій були зняті, радянське розуміння «відділення» церкви від школи (освіти), залишалось, й залишається доволі інерційним. Проявом цього була відсутність правових засад для розвитку релігійної освіти. Між світською та релігійною освітою в Україні «зводився глухий мур», утворювалася ситуація штучної їх ізоляції і протиставлення одна іншій [3]. За виліком заступника голови Комітету ВР з питань культури і духовності Віктора Єленського, в Україні склалася унікальна для Європи ситуація, адже там немає країн «які б забороняли Церквам відкривати публічні школи та вищі навчальні заклади» [4]. Лише із ухваленням Закону України від 2 липня 2015 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» цю ситуацію було змінено де юре [5]. Закон дозволяє релігійним громадам створювати (виступати суб'єктами засновниками) не лише духовних, але й загальноосвітніх навчальних закладів.

Згаданий Закон має безперечно велике значення, проте, вироблення конкретної національної моделі сучасної релігійної освіти залишається проблемою, яку ще треба буде розв'язати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі розвитку сучасної релігійної освіти в Україні присвячено низку наукових публікацій. Це роботи О. Панасенка, В. М. Поповича, В. Кришмарел, М. М. Палінчак. Великого значення мають роботи і суспільна позиція В. Єленського. Здебільшого, у працях аналізується порівняльний досвід щодо запровадження релігійної освіти у країнах Європи. Його аналіз дозволив виділити певні моделі, властиві групам країн, та визначити їх правові і соціокультурні засади. У вітчизняній літературі проведений ґрунтовний аналіз законодавчих засад розвитку релігійної освіти

в Україні, зокрема, законодавчих положень, які були на заваді утворенню релігійних навчальних закладів і поширенню даної освіти. Великої уваги вітчизняні дослідники приділяють дискусії щодо змісту та форм релігійного викладання.

Мета статті. Метою статті є дослідження сучасного стану розвитку релігійної освіти в Україні і визначення перспектив формування її національної моделі щодо українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Релігійна освіта є складним суспільним явищем, аналіз якого потребує класифікацію її рівнів і виявів. По-перше, існує поділ між професійною релігійною освітою, завдання якої є підготовка священнослужителів та професійних теологів, та непрофесійною релігійною освітою для широких кіл населення. В Україні діють близько 170 професійних духовних навчальних закладів, де богословську освіту здобувають до 20 тис. осіб [6]. За Д. Джарвісом, ми можемо вирізнити три типи «непрофесійної» релігійної освіти. Це так зване «наставлення» – викладання догматичних положень певної релігії її послідовникам. У демократичній світській країні, даний рівень передбачає свідому згоду щодо такого навчання, він може читатися священнослужителями. У загальноосвітніх школах «наставлення» (катехізація) може бути представленим курсами за вибором. «Релігієзнавство» є наступним рівнем, воно передбачає викладання історії певної релігії, або науковий аналіз її положень, і може забезпечуватися вчителями загальноосвітніх шкіл. «Етичне виховання» являє собою виклад етичних норм і інформації виховного характеру, заснований на матеріалах певної релігійної течії. Цей рівень також забезпечується викладачами загальноосвітніх шкіл [7].

Іншим аспектом поділу є релігійна освіта у конфесійній, загальноосвітній та вищій школах. Конфесійні навчальні заклади утворюються релігійними громадами. В умовах сучасної України вони представлені щонайбільше невеликими школами (класами). За даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України за станом на 1 січня 2018 р. у країні діяли 13295 таких закладів, у тому числі 5960 православних, 2576 католицьких, 4567 протестантських конфесій, 64 юдейські, 75 ісламські [8]. Як можна відзначити, наведені цифри не відповідають ані реальній суспільній значимості таких класів, ані етно-конфесійному складові населення України.

Система релігійної освіти має свої особливості відповідно до своєї національної моделі, яка складається історично і визначається характером відносин держави і церкви й суспільства і церкви, особливостями догматики і суспільною роллю наявних релігійних конфесій тощо. Так, аналізуючи досвід України, ми порівнюємо її із культурно і конфесійно близькими європейськими країнами [3]. За класифікацією Ф. Купріянова, в основу якої покладено самий принцип щодо

можливості присутності релігійної освіти у системі національної, перш за все, шкільної, освіти, можна виділити наступні моделі. До першої групи належать країни, де викладання основ релігії прямо припускається і передбачається у шкільній програмі. До другої групи – країни, де таке викладання лише дозволяється, до третьої групи – де такий дозвіл може мати місце у недержавних (приватних, католицьких тощо) школах, до четвертої – країни, де релігійне викладання є повністю забороненим [9]. У останні роки відбувається корекція національних моделей релігійної освіти країн Європи через зростання питомої ваги етно-конфесійних груп населення, які сповідують іслам [10]. Отже, реальна практика країн Європи є досить далекою від української моделі.

Спроби відходу від радянської практики суспільної ізоляції релігійної освіти в Україні відбуваються із 1990-х рр. Із 1992 р. в Україні, переважно у західних областях, починає викладатися курс за вибором «Основи християнської етики», або подібні за назвою. За оцінкою В. Кришмарел, ним було охоплено до чверті середніх навчальних закладів [10]. За даними опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, більше половини українців схвалюють надання змісту освітніх курсів «нейтрального» (не матеріалістичного, не релігійного) характеру, а також знань, які ознайомлюють учнів із основними православної етики та культури. Більші стійким їх схвалення було характерним для західних регіонів [11]. У середніх школах Києва американською корпорацією «Інтенсивна християнська освіта» відкривалися паралельні класи «шкіл майбутнього», де поглиблено викладалися біблійні дисципліни, а учням прищеплювалися основи християнської духовної культури у її варіанті, характерному для традиційного християнства США [3].

Із початку 2000-х рр. питання державної акредитації релігійних навчальних закладів було актуалізоване через приєднання України до Болонської декларації, що потребувало узгодження українських освітніх стандартів із європейськими [12; 13]. Після Помаранчевої революції були здійснені низка кроків у відповідному напрямі. У 2005 р., відповідно до доручення Президента України, створювалася комісія із розробки нових навчальних курсів духовно-морального спрямування, які б базувалися на релігійній етиці. Синхронне введення аналогічних курсів у Росії також виступало стимулюючим чинником. Із 1 вересня 2005 р. за вибором батьків у 5–6 класах загальноосвітніх шкіл мали викладатися предмети «Етика» або «Основи християнської етики» [10]. Визначалося, що «Основи християнської етики» спрямований на розвиток традиційних для України моральних цінностей і не є пов'язаним із релігійними обрядами. Особливо підкреслювалося, що його метою є виховання толерантності і здатності молоді до життя у полікультурному суспільстві [14].

У сукупності, положення українського законодавства зводилися (і переважно зводяться) до наступного: релігійні знання мають бути «нейтральними» і не пропагувати певну релігію; їх надання не має супроводжуватися «культовими заходами» (наприклад, молитвою); вони мають викладатися світськими викладачами; представники церков можуть залучатися лише як консультанти до формування навчальних програм [11]. До 2015 р. українське законодавство цілою низкою положень безпосередньо забороняло релігійним громадам брати будь-яку участь у освітньому процесі і у житті загальноосвітніх навчальних закладів [15].

Українська національна модель щодо релігійної освіти знаходиться у суперечності із міжнародними стандартами у сфері освіти – European Convention and EU Charter of Fundamental Rights, Конвенції про права дитини – якими гарантуються права батьків на обирати навчальний заклад для своєї дитини, у відповідності до власних світоглядних і релігійних переконань [4]. Аналогічні вимоги містять основоположні документи ООН та ЮНЕСКО [16]. Права релігійних громад в Україні обмежувалися не лише стосовно релігійної освіти, але й і у більш фундаментальному контексті. У 2005 р. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» було піддано критиці співдоповідачами Комітету ПАРЄ з питань виконання обов'язків і зобов'язань державами членами Ради Європи. Закон містив цілу низку дискримінаційних положень щодо віруючих. Широке громадське обговорення, яке відбувалося поряд зі створенням нової редакції закону, не сприяло його проходженню через парламент [17]. Низку змін до Закону було внесено лише у 2014 р., та у 2018–2019 рр.; у тому числі, це були зміни, які були внесені відповідно до рішення Конституційного суду України від 8 вересня 2016 р., яким окремі положення Закону визначалися неконституційними.

На думку низки фахівців, висловлену, зокрема, Г. Азаренковою, у сучасних умовах релігійна освіта у загальноосвітніх навчальних закладах має набувати характеру кросс-культурного дослідження, зосереджуючи увагу на визначенні духовних цінностей ряду релігій [14]. Такий погляд знаходить підтримку із-зовні, оскільки відбиває позицію однієї із сторін у європейській політичній дискусії щодо мультикультуралізму. Генеральний секретар Міжнародної Асоціації Істориків Релігії Т. Єнсен у своїй лекції, яка відбулася у квітні 2013 у Києві вказував, що у українській загальноосвітній школі потрібно надавати загальні знання про релігію, які б не пов'язувалися із однією релігійною традицією, але розповідали би про всі релігії світу [18]. У той же час, для України є украй важливою та ж мотивація, яка призводила до відтворення загальної системи релігійної освіти у Франції та Німеччині. Релігійна освіта є необхідним компонентом культурної єдності народу [1].

Настрої у самому українському суспільстві щодо проблеми релігійної освіти є досить строками, про що свідчать типові для багатьох

українців приклади думок, наведені у інтерв'ю каналом «24tv.ua» [19]. Визначається українська «звичка – вірити внутрішньо, індивідуально», яка на практиці може слугувати прикриттям невігластву. «Узагальнююче» мислення є властивим і для фахівців. М. Закович вказує на різність християнських конфесій у підходах до змісту дисциплін із релігійної освіти, і зазначає, що «за відсутності єдиної думки серед представників різних релігійних організацій не варто поспішати із запровадженням християнської етики в усіх класах загальноосвітньої школи» [20]. Але відсутність єдиного погляду конфесій на конкретний зміст релігієзнавчих дисциплін є природною і пов'язується із світоглядними відмінностями, обґрунтованими їх догматичними положеннями.

Окремим проблемним питанням є релігійна освіта у вищій школі. Студенти вищих навчальних закладів проходять низку дисциплін, які надають їм певні світоглядні компетенції.

У сучасних умовах повторення цього досвіду є проблематичним через відсутність бази – відповідного університетському рівня вищої релігійної (теологічної, богословської) освіти. Поширеною є точка зору щодо релігієзнавства, як дисципліни, яка може із успіхом викладатися у університетах. Спеціалізовані вчені ради вищих навчальних закладів України надають наукові ступені кандидатів наук за спеціальністю «Релігієзнавство». М. Закович аргументує доцільність викладання «Релігієзнавства» як засобу релігійної освіти студентів вищих навчальних закладів. Опонуючи думці Єпископата Полтавського і Кременчуцького голови Синодального відділу релігієзнавчої освіти УГОД (РП), Філіпа (Осадчого), М. Закович розвиває властиве вітчизняній школі релігієзнавство положення щодо єдності загальнолюдських принципів моралі, які «освятили християнство», але які виникли задовго до появи християнства і стали надбанням людства [20]. Данні положення властиві минулого і не поділяються самими релігійними конфесіями. Отже, розвиток релігійної освіти у вищій школі має особливу актуальність. Дане завдання потребує поєднання зусиль педагогів, богословів і релігієзнавців [21].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розвиток сучасної релігійної освіти в Україні потребує вирішення низки проблем. Поширені у суспільстві та у академічному співтоваристві погляди на релігійну освіту відзначаються інерційністю та мають відбиток характерних для радянської доби стереотипів. Вони ж суперечать фундаментальним європейським принципам щодо прав батьків на вибір змісту освіти для дітей відповідно до власних переконань і поглядів.

Принцип відділення церкви від школи має набути позитивного трактування у дусі європейських цінностей свободи і вільного вибору. Запровадження відділення церкви від держави має розумітися у своєму оригінальному, європейському сенсі – як свободу релігійних конфесій від

нав'язливою опіки із боку влади, та як можливість громадян вільно сповідувати власні переконання. Рудименти радянського розуміння даної тези – як ізоляцію церкви і витиснення релігії на периферію суспільного життя – не мають закріплюватися у законодавстві і державній політиці.

Відповідно до цього на суспільному порядку денному є реалізація положень оновленого законодавства, яке надає релігійним громадам можливості щодо утворення навчальних закладів. Їх реалізація має відбуватися у загальному руслі реформування освіти України відповідно до її децентралізації і забезпечення рівних можливостей для розвитку навчальних закладів усіх форм власності. необхідною є розробка стандартів освіти, які б враховували і інтегрували у себе утворювані релігійними громадами навчальні заклади. Нагальним є перехід до моделі релігійної освіти сумісної із відповідними європейськими моделями.

У галузі вищої освіти актуальними є заходи із академічної інтеграції вищих богословських навчальних закладів та університетської освіти. Такі заходи мають включати сумісність стандартів освіти і визнання державою наукових ступенів і звань у галузі академічного богослов'я.

Список використаних джерел

1. Панасенко, О., 2012. 'Основні тенденції розвитку релігійної освіти в Україні (на прикладі православ'я)', *Філософія освіти*, 1–2, с.260–272.
2. Самойленко, ОА., 2008. 'Релігійна освіта в Україні: проблемні питання', *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 37, с.203–205.
3. Паренюк, А., 2017. 'Реформа освіти в Україні: релігійний аспект', *Українформ*. Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2177430-reforma-osviti-v-ukraini-religijnij-aspekt.html> [11 Лютий 2018].
4. 'Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів: Закон України від 28.09.2017 р. №498–VIII'. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19> [10 Лютий 2018].
5. 'Освіта і церква: стан релігійної освіти в Україні. Репортаж про будівництво церкви з міста Яремча на Івано-Франківщині. Розповідь про Язловецький монастир на Тернопільщині', 2004, *Радіо Свобода*. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/919726.html> [11 Лютий 2018].
6. Джарвіс, Д., 2003. 'Религия и религиозное образование в государственных средних школах: современные подходы', *Религия и право*, 1. Доступно: <http://www.mhs548.ru/2/10/page6.php> [11 лютого 2018].
7. 'Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2018 р.)'. Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/. [11 лютого 2018].
8. Купріянов, Ф., 2018. 'Проблемы государственного контроля за обеспечением свободы совести в сфере образования'. Доступно: https://kupriyanov.org/rus/sales_department/page106.html. [11 лютого 2018].
9. Кришмарел, В., 2013. 'Релігійна освіта в державних школах: європейський та український контекст', *Проблеми сучасного підручника*, 13, с.121–130.
10. Романова, О., 2006. 'Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання', *Політичний менеджмент*, 6, с.98–107.
11. Решетніков, Ю., 2007. 'Подальші перспективи гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні', *Толерантність міжконфесійних відносин: матеріали конференції Євро-Азійської акредитаційної асоціації духовних навчальних закладів (24 жовтня 2007 р., м. Запоріжжя)*. Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/44127/ [11 Лютий 2018].

12. Попович, ВМ., 2017. 'Тенденції і перспективи розвитку православної богословської освіти в Україні', *Філософія освіти*, 37, с.144–155.

13. Азаренкова, Г., 2015. 'Релігійна освіта в сучасній школі України', *Світосгляд – Філософія – Релігія*, 8, с.113–122.

14. Ковровський, ІГ., 2008. 'Педагогічний та правовий аспекти визначення поняття «світська освіта»', *Наука. Релігія. Суспільство*, 1, с.228–233.

15. Коваленко, Л., 2005. 'До проблем релігійної освіти у світській державі'. Доступно: <https://risu.org.ua/ua/index/expert-thought/analytic/8897/>. [11 Лютий 2018].

16. Палінчак, ММ., 2011. 'Релігійна освіта в школах: вітчизняна та зарубіжна практика', *Наукові записки Ужгородського національного університету. Серія «Історичне релігієзнавство»*, 5, с.158–168.

17. Мельничук, Ю., 2013. 'Тім Єнсен у Києві. Нотатки про релігійну освіту та освіту прорелігію', *Релігія в Україні*. Доступно: <http://www.religion.in.ua/main/21799-tim-yenson-u-kyievi-notatki-pro-religijnu-osvitu-ta-osvitu-pro-religiyu.html>. [11 Лютий 2018].

18. 'Школа та релігія: чи навчати дітей християнству примусово', 2018, *Україна news*. Доступно: http://ukropnews.com/news/SHkola_i_relihiya_chi_navchati_ditei_hristiyanstvu_primusovo_282402.html [11 Лютий 2018].

19. Закович, М., 2018. 'Релігійна освіта в Україні: стан і перспективи', *Вісник Інституту розвитку дитини*. Доступно: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/85/15128-religijna-osvita-v-ukra%D1%97ni-stan-i-perspektivi.html> [11 Лютий 2018].

20. Лагодич, М., 2010. 'Духовна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи. Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки', Чернівці: *Чернівецький нац. ун-т*.

References

1. Panasenko, O., 2012. 'Osnovni tendencii' rozvytku religijnoi' osvity v Ukraini (na prykladi pravoslav'ja) (The Main Trends of the Development of Religious Education in Ukraine (through the example of Orthodoxy))', *Filosofija osvity*, 1–2, s.260–272.
2. Samojlenko, OA., 2008. 'Religijna osvita v Ukraini: problemni pytannja (Religious Education in Ukraine: Problem Issues)', *Visnyk Zhytomyr's kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, 37, s.203–205.
3. Parenjuk, A., 2017. 'Reforma osvity v Ukraini: religijnij aspekt (The Reform of Education in Ukraine: the Religious Aspect)', *Ukrinform*. Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2177430-reforma-osviti-v-ukraini-religijnij-aspekt.html> [11 Ljutyj 2018].
4. 'Pro vnesennja zmin do dejakyh zakoniv Ukrainy shhodo zasnuvannja religijnymy organizacijamy navchal'nyh zakladiv: Zakon Ukrainy vid 28.09.2017 r. №498–VIII (On Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Establishment of Religious Organizations of Educational Institutions: Law of Ukraine No.498–VIII dated 28.09.2017)'. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19> [10 Ljutyj 2018].
5. 'Osvita i cerkva: stan religijnoi' osvity v Ukraini. Reportazh pro budivnytvo cerkvy z mista Jaremcha na Ivano-Frankivshhyni. Rozpovid' pro Jazlovec'kyj monastyr na Ternopil'shhyni (Education and the Church: the State of Religious Education in Ukraine. Report on the Construction of a Church from the city of Yaremcha in Ivano-Frankivsk Region. The story of the Yazlovets Monastery in the Ternopil Region)', 2004, *Radio Svoboda*. Dostupno: <https://www.radiosvoboda.org/a/919726.html> [11 Ljutyj 2018].
6. Dzhavis, D., 2003. 'Religija i religiovedenie v gosudarstvennyh srednih shkolah: sovremennye podhody (Religion and Religious Studies in Public Secondary Schools: Modern Approaches)', *Religija i pravo*, 1. Dostupno: <http://www.mhs548.ru/2/10/page6.php> [11 fevralja 2018].
7. 'Religijni organizacii' v Ukraini (stanom na 1 sichnja 2018 r.) (Religious Organizations in Ukraine (as of January 1, 2018))'. Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/. [11 fevralja 2018].
8. Kuprijanov, F., 2018. 'Problemy gosudarstvennogo kontrolja za obespecheniem svobody sovesti v sfere obrazovanija (The Problems of State Control over Ensuring Freedom of Conscience

in the Sphere of Education)'. Dostupno: https://kupriyanov.org/rus/sales_department/page106.html. [11 fevralja 2018].

9. Kryshmarel, V., 2013. 'Religijna osvita v derzhavnyh shkolah: jevropejs'kyj ta ukrai'ns'kyj kontekst (Religious Education in Public Schools: European and Ukrainian Context)', *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, 13. s.121–130.

10. Romanova, O., 2006. 'Religijnyj komponent v systemi osvity: pidhody do derzhavnogo reguljuvannja (Religious Component in the Education System: Approaches to State Regulation)', *Politychnyj menedzhment*, 6. s.98–107.

11. Reshetnikov, Ju., 2007. 'Podal'shi perspektyvy garmonizacii derzhavno–konfesijnyh vidnosyn v Ukraini (Further Prospects for the Harmonization of State–Confessional Relations in Ukraine)', *Tolerantnist' mizhkonfesijnyh vidnosyn: materialy konferencii' Jevro–Azijs'koi' akredytacijnoi' asociacii' duhovnyh navchal'nyh zakladiv* (24 zhovtnja 2007 r., m. Zaporizhzhja). Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/44127/ [11 Ljutyj 2018].

12. Popovych, VM., 2017. 'Tendencii' i perspektyvy rozvytku pravoslavnoi' bogoslovs'koi' osvity v Ukraini (Trends and Prospects for the Development of Orthodox Theological Education in Ukraine)', *Filosofija osvity*, 37. s.144–155.

13. Azarenkova, G., 2015. 'Religijna osvita v suchasnij shkoli Ukrainy (Religious Education in the Modern School of Ukraine)', *Svitogljad – Filosofija – Religija*, 8. s.113–122.

14. Kovrovs'kyj, IG., 2008. 'Pedagogichnyj ta pravovyj aspekty vyznachennja ponjattja «svits'ka osvita» (Pedagogical and Legal Aspects of the Definition of «Secular Education»)', *Nauka. Religija. Suspilstvo*, 1. s.228–233.

15. Kovalenko, L., 2005. 'Do problem religijnoi' osvity u svits'kij derzhavi (On the Problems of Religious Education in a Secular State)'. Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/8897/. [11 Ljutyj 2018].

16. Palinchak, MM., 2011. 'Religijna osvita v shkolah: vitchyznjana ta zarubizhna praktyka (Religious Education in Schools: Domestic and Foreign Practice)', *Naukovi zapysky Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu. Serija «Istoryчне religijeznavstvo»*, 5. s.158–168.

17. Mel'nychuk, Ju., 2013. 'Tim Jensen u Kyjevi. Notatky pro religijnu osvitu ta osvitu proreligiju (Notes on Religious Education and Education about Religion)', *Religija v Ukraini*. Dostupno: <http://www.religion.in.ua/main/21799-tim-yenson-u-kiyevi-notatki-pro-religijnu-osvitu-ta-osvitu-pro-religiyu.html>. [11 Ljutyj 2018].

18. 'Shkola ta religija: chy navchaty ditej hrystyjanstvu prymusovo (School and Religion: Whether to Teach Children Christianity by Force)', 2018, *Ukropnews*. Dostupno: http://ukropnews.com/news/SHkola_i_religiya_chi_navchati_ditei_hristyjanstvu_prymusovo_282402.html [11 Ljutyj 2018].

19. Zakovych, M., 2018. 'Religijna osvity v Ukraini: stan i perspektyv (Religious Education in Ukraine: State and Prospects)', *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny*. Dostupno: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/85/15128-religijna-osvita-v-ukra%D1%97ni-stan-i-perspektivi.html> [11 Ljutyj 2018].

20. Lagodych, M., 2010. 'Duhovna osvita v Ukraini: suchasnyj stan i perspektyvy. Aktual'ni pytannja religijeznavchoi' ta bogoslovs'koi' dumky (Spiritual Education in Ukraine: Current State and Prospects. Topical Issues of Religious Studies and Theological Thought)', Chernivci: *Chernivec'kyj nac. un–t*.

* * *